

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:2. 2009

Det senmedeltida bondemotståndet

Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt: senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, Studia historica Lundensia 14 (Lund: Historiska institutionen, 2007). 572 s. (Summary in English: They defended their right: late medieval peasant resistance in Scania and Småland.)

Grundläggande, inneboende konflikter och motsättningar i det senmedeltida och tidigmoderna samhället – detta är det magistrala och centrala ämnesområde som Mathias Cederholm valt för sin doktorsavhandling i historia vid Lunds universitet. Det är alltså förhållandet mellan bönder eller en allmoge och en överhet – kronan, kyrkan och det världsliga frälset – samt de konfrontations- och friktionsytor mellan dem som här ingående behandlas, beskrivs och analyseras.

Tidsperioden är övergången mellan vad som traditionellt beskrivs som medeltid och tidigmodern tid. Den närmare avgränsningen är perioden 1490–1525, även om här finns talrika perspektiv, exemplifieringar och utvidgningar, såväl bakåt som framåt i tiden. Geografiskt är undersökningsområdet det svenska Småland och det danska Skåne.

Avhandlingen kretsar kring tre frågeställningar eller snarast problemkomplex (s. 14f., 521):

- Vilka typer av konflikter och förhandlingar mellan bönder och överhet kan spåras och vilka resurser var omtvistade?
- Hur framträdde bönderna som kollektiva subjekt, i vilka konstellationer och på vilka arenor?
- Vilka rättsföreställningar och politiska argument använde sig bönderna av? Hur såg dessa ut i förhållande till överhetens anspråk?

Olika typer av konflikter utreds och beskrivs i kapitel 2–4. De är disponerade efter tre olika överheter: kronan (företrädare för statsmakten), de andliga institutionerna (kyrkan, klostren) samt jordherrarna (jordägarna). Som Cederholm nogsamt påpekar finns det problem med att kunna skilja mellan privat och offentligt under denna period, men alla relationer mellan landbor och jordherrar (läs: icke-producerande jordägare) är samlade i kapitel 4. Konflikter med kronan gällde ofta de extra skatter som utkrävdes i samband med krigen snarare än de stående skatterna. Det fanns också missnöje med kungliga fogdar, länsinnehavare och ämbetsmän. Frågor om handeln var viktiga för bönderna i gränstrakterna och krigens blockader skapade svårigheter och missnöje. Bönderna spelade också en viktig roll för att upprätthålla gränsfreder.

Konflikter med kyrkliga institutioner gällde inte minst tionden. Cederholm kan påvisa att ett tilltagande missnöje fanns på ömse sidor gränsen mot kyrkan. Det fanns politiska motsättningar till kung respektive riksföreståndare, och i Skåne var den kyrkliga rättens användning för världsliga syften omtvistad. Klostrens auktoritet utmanades: Ås i Halland hade problem med sina landbor och småländska Nydalas rättigheter ifrågasattes av bönderna. Ifrågasättandet av kyrkans legitimitet innebar troligen att den folkliga religiositeten var förberedd för reformationen.

Förhållandet mellan landbor och jordägare var stabilt i Småland under undersökningsperioden, bortsett från konflikter med biskopsdömet i Linköping. Närmast sedvanliga tvister beträffande arbetsränta, underhåll av gårdar och så vidare kan beläggas. I det danska riket, inklusive Skåne, stärktes kontrollen över landborna. Allt detta orsakade konflikter om rättslig överhöghet, avgifter och rätten att utnyttja resurser som exempelvis skog. I norra Skåne, alltså i gränstrakterna mot Småland, lyckades landbor och bönder behålla rättigheterna till utmarker i större utsträckning än i de södra slättbygderna.

Kartläggningen av en mängd olika konflikter blir därefter grund för utredningen av det andra problemområdet: motståndsformerna och de arenor som bönder använde sig av och uppträdde på. Detta behandlas i kapitel 5. Det är komplexa och kanske inte helt entydiga mönster som framträder. Här berörs problematiken om allianser. De stora upproren var ofta resultat av förbund mellan olika sociala grupper. Här kan Cederholm bygga vidare på och även fördjupa de perspektiv som finns i studier av Dick Harrison och Peter Reinholdsson.¹ I kapitlet behandlas de samhälleliga organisationer och ramar inom vilka bönder kunde framträda kollektivt. Med framgång kunde de kämpa sig till en viss representation vid möten där politiska beslut togs. Arenorna för böndernas interaktion varierade. I Småland, men även i norra Skåne, var häradet och särskilt häradstinget en viktig arena, medan socknen i större delen av övriga Skåne spelade en viktig roll.

Den tredje huvudfrågeställningen är det som Cederholm kallar den politiska kulturens etos, vilken diskuteras och utreds i det omfattande kapitel 6. Här finns en grundläggande diskussion av bönders föreställningar och argument. Eftersom bönderna själva i ytterst ringa utsträckning producerat skriftligt källmaterial rekonstrueras deras argumentationsrepertoar utifrån reaktioner och svar från en inte sällan antagonistiskt sinnad överhet. Förhållandet till överheten karakteriserades av uppfattningen att relationerna skulle vara baserade på lagen och på vad som uppfattades som den rätta ordningen. Ömsesidighetens princip om beskydd och trohet var grundläggande. Kungen eller kronan framställde sig som bevarare av samhällsordningen mot ett aristokratiskt välde, en tankefigur som artikule-

1. Dick Harrison, *Uppror och allianser: politiskt våld i 1400-talets svenska bondesamhälle* (Lund 1997), och Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Uppsala 1998).

rades tydligt under denna period. Kristian II kunde framstå som en böndernas beskyddare. De vertikala banden motsvarades av de horisontella band som höll samman lokalsamhället. Kommunalismen var framträdande i Småland. I kapitel 6 finns, bland mycket annat, en intressant och värdefull utläggning om begreppet husnödtorft, alltså säkrandet av en grundtrygghet. Denna princip kunde återopas för att bedriva handel och som argument för att kronan skulle bedriva en aktiv försörjningspolitik under krigså. Regionala sedvanor som bondebeväpning och rätten till viss status i form av kläder och byggnadsformer räknades också till husnödtorften i Småland.

Det är en rad olika typer av företeelser och yttringar som hamnar under den övergripande och vida termen "bondemotstånd". Följaktligen genomför Cederholm en grundlig inventering av böndernas kollektiva handlingsrepertoar och argumentationsrepertoar. Vissa upprepningar och överlappningar i framställningen är ofrånkomliga, men i det stora hela är dispositionen klar, tydlig och ändamålsenlig.

Bondemotstånd, bondeprotester och de strukturellt antagonistiska förhållandena mellan bönderna och deras herrar är ingalunda ett jungfruligt forskningsområde. Forskningsläget är även mycket omfattande rörande den politiska kulturen generellt och inte minst vad beträffar förhållandet mellan våld och politik. Författaren urskiljer två aktuella forskningsinriktningar kring den politiska kulturen som teoretiskt begrepp och redskap för att studera europeisk senmedeltid. Den ena betonar mångfalden i de skilda protestyttringarna, liksom variationerna i allianser; här uppmärksammas bland andra Gadi Algazi, Peter Blickle, Dick Harrison och Janke Myrdal. Den andra inriktningen som Cederholm tar avstamp i betonar kartläggningen och förklaringen av värderingar; här märks till exempel Eva Österberg, Hugues Neveux, Peter Reinholdsson, Harald Gustafsson, Peter Blickle (återigen) och Helmut Gabel. Avhandlingen uppvisar en lovvärd och betydande anknytning till ett internationellt, i synnerhet tyskt, forskningsläge. Därigenom kan nordiska förhållanden förtjänstfullt jämföras med dem i övriga Europa. Det jämförande perspektivet kunde kanske ha brukats i större utsträckning för att systematiskt diskutera det generella och det specifika i de nordiska politiska kulturerna.

Resultatmarkeringarna i Cederholms avhandling är förhållandevis svaga. I och för sig markeras på många ställen intressanta, unika och värdefulla iakttagelser – den grundliga analysen av empirin ger möjlighet till detta – men ett tydligare resonemang och ställningstagande till tidigare forskning hade varit önskvärt.

Geografiskt är det ett danskt och ett svenskt område som behandlas. Målsättningen är att påvisa den politiska kulturens samband med rikstillhörighet. Men de regionala skillnaderna inom Småland, och kanske framför allt inom Skåne (eller Skånelandskapen), är mer frapperande. Det senare var i sig ett sammanhängande område men med naturgeografiskt stora variationer. Förutsättningar för jordbruk, boskapsskötsel och andra näringar varierade och inte minst förekom skilda bebyg-

gelseformer. Den region som behandlas (med utblickar) innehåller slättområden med stora gods och stora byar, men även områden, främst i skogsbygder, med ensamgårdsbebyggelse och små byar. Förutsättningarna, de geografiska såväl som historiska, för samverkan mellan bönder bör ha skiftat mellan olika områden. "Skåne" står dessutom i Cederholms framställning uppenbarligen för det som en aning imperialistiskt (ur en lundensisk-skånsk horisont) betecknas som Skånelanden. Förhållanden och händelser i Halland och Blekinge är ingalunda uteslutna. Sålunda behandlas ingående exempelvis konflikterna rörande skatterna i Blekinge och Laholms län. Och Småland inbegriper inte sällan även Östergötland. Ett av de många intressanta resultaten är att likheter inom själva gränsområdet påvisas. Gränslandets specifika politiska kultur är något som Cederholm mycket väl lyckas ringa in.

Avhandlingen är med sina 534 sidor brödtext omfattande. Till detta kommer en utmärkt sammanfattning på engelska samt käll- och litteraturförteckningar. Liksom i de flesta svenska avhandlingar saknas register, vilket är trist med hänsyn till att det finns vissa personer och vissa händelser, på vissa orter, i vissa områden som återkommer. Det borde dessutom ha varit en pedagogisk plikt för Cederholm att i ett register ha hänvisningar till vissa centrala begrepp och deras definitioner. Att avhandlingen är lång – och man frestas säga alltför lång – beror inte minst på att byggnadsställningarna finns kvar. Forskningsprocessen och diskussionen av empirin exponeras tydligt. Det har sina stora och omistliga fördelar, men det sker på bekostnad av överskådligheten.

Det är ett övergångsskede mellan en medeltida och tidigmodern ordning som behandlas. Men hur det medeltida respektive det tidigmoderna samhället skall karakteriseras kunde ha problematiserats mer utförligt. I sig saknas inget väsentligt: här finns antydningar om den framväxande centraliserade och absoluta staten, reformationens grundläggande omvälvning av kyrka och religiositet nämns, liksom de ekonomiska konjunkturerna.

Den "stora" politiken under denna tid var dramatisk: konflikter mellan riksföreståndare i Sverige och unionskung, olika allianser, konflikter mellan skilda aristokratiska fraktioner. Uppgörelser av blodigt slag skedde. Allt detta har påverkat de maktägandes handlande och väl därigenom också deras relationer till allmogen. Att missnöjet med krig var stort framgår med all önskvärd tydlighet av Cederholms framställning. Möjligen kunde det ha diskuterats om detta inte var en speciellt krigisk period och inte minst en tid när det militära våldet och krigföringen delvis fick nya former. Ett mer storskaligt krig än tidigare började göra sig gällande. Härjningar i fientliga områden blev mer betydelsefulla. Motstånd, gränsfreder och uppådvägran kan möjligen ha bidragit till en militär professionalisering som, enligt Cederholm, "låg i tiden" (s. 139). En annan – och kanske lika tänkbar – förklaring är att krigen blev mer omfattande och mer krävande och betungande för civilbefolkningen.

Kategoriseringen av olika konflikter är i stort sett väl genomtänkt och logisk. Men det finns problem med hur enskilda händelser skall karakteriseras. Detta gäller till exempel diskussionen av ett uppror 1520 i Östergötland och Småland. Det riktade sig mot biskopsstolen i Linköping, det vill säga främst mot biskop Hans Brask. Han hade slutit upp bakom unionskungen Kristian II (s. 167f.). Detta behandlas under rubriken "Kampen om resurser: bönderna och de andliga institutionerna". Men hör upproret självklart till relationerna mellan allmoge och kyrka? Det var knappast en protest mot Brasks andliga makt och auktoritet. Snarast var det en protest mot länsrättshävdandet och att Brask utövade statsmaktens funktioner – kanske mer dessa än kyrkans. Vad som var statsmakten och hur den utövades och av vilka grupper kunde alltså ha problematiserats mer. Statsmakt behöver inte vara identiskt med centralmakt i betydelsen kung, råd och riksföreståndare.

Författaren utgår från att bönderna *och* allmogen hade förhållandevis goda ekonomiska villkor under 1400-talet som en följd av återhämtningen efter den agrara krisen vid mitten av 1300-talet. Författaren påpekar att det också var en period med ökande resursuttag från bönderna. Det pågick dessutom en kamp inom det ledande skiktet. Den grundläggande motsättningen gällde vad som – i en historiematerialistisk tradition – skulle kunna kallas för kampen om den feodala räntan. Senmedeltidens politiska konflikter gällde framför allt kampen om hur denna feodala ränta skulle fördelas inom den samhällselit som utgjordes av företrädare för aristokrati, kyrka och statsmakt. Att utöva statsmakt blev ett sätt – och delvis ett nytt sätt – för eliten att tillägna sig feodal ränta från det som producerades, vid sidan av den ränteuppbörd och maktutövning som grundade sig på jordägande. Vad som uppfattades som olovligt upptagande av skatter var en vanlig anledning till protest och uppror. I kapitlet om kampen mellan kronan och allmogen behandlas även protester och missnöjesyttringar över fogdar och andra kronans ämbetsmän. Statsmakten i det senmedeltida Sverige var förvisso decentraliserad, vilket Cederholm framhåller (s. 51), men det behöver inte innebära att den var svag.

I sin bok om det stora bondeupproret 1381 i England, *Bond men made free* (London 1973), hävdar Rodney H. Hilton att det existerade ett negativt klassmedvetande i bondeklassen under medeltiden. Bönderna var inte en klass i sig, och knappast heller för sig. Däremot existerade föreställningen om en överhet som klart skilde sig från allmogen. Hiltons bok är ett av de ytterst få centrala verk om medeltida bondeuppror och bondemotstånd som saknas i Cederholms imponerande litteraturförteckning. Frågan är om inte resultaten av avhandlingens analyser visar på existensen av ett negativt klassmedvetande; det var till överhetens olika företrädare bönderna förhöll sig. Men bland Cederholms många resultat finns också det som tyder på formeringen av ett kollektivt medvetande. Bönder som kollektivt började under denna period onekligen göra politik och det inte bara på lokal nivå.

Källmaterialet är fragmentariskt och det är inte minst heterogent. Cederholm uppvisar en mycket god kännedom om skilda typer av relevanta källor och allt presenteras klart. Men det finns naturligtvis stora problem med källmaterialets representativitet och relevans för att besvara de grundläggande frågeställningarna. Det är ojämnt bevarat. Analysen av böndernas relationer till kyrkan försåras av att källmaterialet från Växjö biskopsdöme är magert och sparsamt bevarat. Betydligt bättre är det för Linköpings del där ett unikt källmaterial existerar i form av biskop Hans Brasks kopieböcker och registratur. Sedan 2003 är detta material dessutom tillgängligt i en god edition av Hedda Gunneng.² Braskmaterialet utnyttjas ytterst flitigt i denna avhandling men tillvägagångssättet visar också hur möjligheterna att besvara frågor och genomföra analyser styrs av tillgången på källmaterial. Utan biskop Brask skulle denna avhandling ha blivit något tunnare.

Det är en välskriven avhandling och den uppfyller högt ställda krav på akribi. Framställningen är klar och tydlig. I vissa delar, framför allt i kapitel 6, finns dock en förkärlek för att återge alltför långa citat som inte tillräckligt dras in i analysen. Detta är en avhandling som ger en bred skildring av böndernas relation och mellanhavanden med olika företrädare för överheten. Kunskapen om källmaterial och forskningsläge är imponerande. Inte minst förtjänstfull är författarens grundligt inventerande ambition. Han gör ett självständigt arbete på ett problemområde där det existerar en rad grundläggande skillnader i hur samhället skall tolkas. Cederholm kan betecknas som en konflikthistoriker, till skillnad från dem som tolkar förhållandet mellan överhet och undersåtar som ett konsensuspräglad interaktionsförhållande.

Politisk kultur är ett centralt begrepp i denna avhandling. Det kan användas på olika sätt och förvisso har skilda definitioner gjorts. Cederholm har en god och förnuftig diskussion kring begreppet med god förankring i en internationell diskussion. Politisk kultur används som ett heuristiskt instrument – inte som en förklaring i sig. Destilleringen av denna politiska kultur genom att påvisa mötesplatser mellan allmoge och överhet, argumentationsmönster och grundläggande värderingar och uppfattningar om vad som var den rätta och goda samhällsordningen är en bestående och mycket imponerande forskningsinsats. Undersökningen vilar på en grundlig och skickligt genomförd analys av ett fragmentariskt bevarat och heterogent källmaterial. Cederholms undersökning visar på mångfald och pluralitet. Här finns inga förenklande resonemang. Här härskar inga teoriers eller modellens tyranni.

*Thomas Lindkvist**

2. Hedda Gunneng (utg.), *Biskop Hans Brasks registratur: textutgåva med inledning* (Uppsala 2003).

* Fakultetsopponent